

Πρεβεζάνικα Χρονικά

ΠΡΕΒΕΖΑΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, 57-58 (2021)

Ο Χορός του Ζαλόγγου. Με χορό και τραγούδι η εν συνειδήσει θυσία

Λάζαρος Συνέσιος

doi: [10.12681/prch.35809](https://doi.org/10.12681/prch.35809)

Copyright © 2023, Λάζαρος Συνέσιος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Συνέσιος Λ. (2021). Ο Χορός του Ζαλόγγου. Με χορό και τραγούδι η εν συνειδήσει θυσία. *Πρεβεζάνικα Χρονικά*, 81–108. <https://doi.org/10.12681/prch.35809>

Λάζαρος ΣΥΝΕΣΙΟΣ

*Ο χορός του Ζαλόγγου
Με χορό και τραγούδι η εν συνειδήσει θυσία*

*Τὲς ἐμάζωξε εἰς τὸ μέρος
τοῦ Τσαλόγγου τὸ ἀκρινὸ
τῆς ἐλευθεριᾶς ὁ ἔρωσ
καὶ τὲς ἔμπνευσε χορό.*

*Τέτοιο πῆδημα δὲν εἶδαν
οὔτε γάμοι, οὔτε χαρὲς
κι ἄλλες μέσα τους ἐπῆδαν
ἀθωότερες ζωές.*

*Τὰ φορέματα ἐσφουρίζαν
καὶ τὰ ζέπλεκα μαλλιά
κάθε γῦρο ποὺ ἐγυρίζαν
ἀπὸ πάνου ἔφευγε μιά.*

*Χωρὶς γόγγισμα κι ἀντάρια
παρὰ ἐκεῖνη μοναχὰ
ὄπου ἐκάναν μὲ τὴν κάρρα,
μὲ τὰ στήθια, στὰ γκρεμά.¹*

Τους στίχους αυτούς, ενταγμένους στο ποίημα «Εἰς τὸν θάνατο τοῦ Λόρδ Μπάϊρον»² [*Λευτεριά, γιὰ λίγο πάψε / νὰ χτυπᾶς μὲ τὸ σπαθί. / Τώρα σίμωσε καὶ κλάψε / εἰς τοῦ Μπάϊρον τὸ κορμί. // Καὶ κατόπι ἄς ἀκλουθοῦνε / ὅσοι ἐπράζανε λαμπρά. / Ἀποπάνου του ἄς χτυποῦνε / μόνο στήθια ἡρωϊκά. // Πρῶτοι ἄς*

¹ ΠΟΛΙΤΗΣ 1948, 119, 134. «Ἀνάμεσα στὰ ὅσα ἐγράφησαν, θεώρησα κατ' ἀρχὴν τὴν περιγραφή τοῦ Κυρίου Φωριέλ *Chants populaires*».

² Τζορτζ Γκόρντον Μπάϊρον, 6ος Βαρόνος Μπάϊρον (George Gordon Byron, 6th Baron Byron), γνωστός στὴν Ελλάδα ὡς Λόρδος Βύρων ἢ Λορντ Μπάϊρον), Λονδίνο 22.1.1788 – Μεσολόγγι 19.4.1824. Ἄγγλος ποιητής καὶ ἀπὸ τους σημαντικότερους φιλέλληνες. Ἀπὸ τους πλέον σημαντικούς Ἄγγλους λογοτέχνες τοῦ 19ου αἰῶνα. Πρωτοήλθε στὴν Ελλάδα τὸ 1809 καὶ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ ἴδιου ἔτους ἀποβίβασθηκε στὴν Πρέβεζα.

ἔλθουνε οἱ Σουλιῶτες κ.λπ.], ο Διονύσιος Σολωμός³ αφιέρωσε στις ηρωίδες Σουλιώτισσες, οι οποίες τον Δεκέμβριο του 1803 «ἐπρόκρινον, παρὰ τὴν πολυπαθῆ καὶ κατησχυμένην αἰχμαλωσίαν, τὸν ἡρωϊκὸν καὶ στιγμιαῖον θάνατον»,⁴ πέφτοντας μαζί με τα παιδιά τους στον γκρεμό.

Ας κάνουμε μια σύντομη αναδρομή στα γεγονότα, που οδήγησαν στον «χορό του θανάτου» στο Ζάλογγο. Το Σούλι, η Σαμονίβα, η Κιάφα και το Αβαρίνο, σε απόσταση μισῆς ώρας δρόμου το ένα από το άλλο, όλα μαζί εκαλούντο *Τετραχώρι*. Σ' αυτά προστέθηκαν άλλα επτά νέα χωριά: Τσεκούρι, Αλποχώρι, Παλιοχώρι, Γκιόναλα, Περιχάτι, Βίλια και Κοντάντες. Οι Σουλιῶτες όλων αυτών των χωριῶν συσπειρώθηκαν και δημιούργησαν τη λεγόμενη από τους ερευνητές *Ομοσπονδία* ή *Συμπολιτεία του Σουλίου*. Θεωρούσαν την ελευθερία πολυτιμότερη της ζωῆς τους.

Λόγω του άγονου του ορεινού εδάφους (Κακοσουλί τό 'λεγαν...) ζούσαν με πολύ περιορισμένα προϊόντα, με συνέπεια να εξαναγκάζονται πολλές φορές να προβαίνουν σε επιδρομές στις πεδινές περιοχές, υποχρεώνοντας τους κατοίκους τους, τους οποίους υπέτασσαν, να πληρώνουν σε αυτούς φόρους, σε χρήμα και σε είδος. Οι κάτοικοι αυτών των 70 περίπου κατακτηθέντων χωριῶν εκαλούντο *Παρασουλιῶτες*. Οι Σουλιῶτες πλήρωναν στον σουλτάνο ετήσιο φόρο (που προηγουμένως μάζευαν από τους Παρασουλιῶτες) και αυτό για να μη τους ενοχλεί, παρουσιάζοντας έτσι μια περίεργη εικόνα αρχόντων και αρχομένων.

Οι Οθωμανοί προσπάθησαν επί πολλά χρόνια να κατακτήσουν τα εδάφη της Συμπολιτείας των Σουλιωτών, όχι βέβαια για να επιβάλουν φόρους σε μια τελειῶς άγονη περιοχή, αλλά για να εξουδετερώσουν τους ανυπότακτους Σουλιῶτες. Οι πρώτες συγκρούσεις μεταξύ Σουλιωτών και Οθωμανῶν ανάγονται στην περίοδο του ΣΤ' Βενετοτουρκικού πολέμου (1684-1699), όπου οι επιτυχίες των Βενετῶν δημιούργησαν αναστάτωση και αναβρασμό σ' όλες τις νοτιοανατολικές περιοχές της Δαλματίας και της Ηπείρου.

Το 1788 ο Αλή πασάς Τεπελενλής⁵ (πασάς των Τρικάλων από τον προηγούμενο χρόνο) –εκμεταλλεζόμενος την απουσία του πασά των Ιωαννίνων Αλή Ζοτ λόγω εκστρατείας στον Δούναβη– άρπαξε το πασαλίκι των Ιωαννίνων, ενέργεια την οποία τελικῶς ενέκρινε η Υψηλή Πύλη, δίνοντάς του μάλιστα δικαιοδοσία και στη Στερεά Ελλάδα. Οι πολεμικές συγκρούσεις που ακολούθησαν με τους Σουλιῶτες, έγιναν εντονότερες και σφοδρότερες. Αφορμή δόθηκε και με τον Ζ' Ρωσοτουρκικό πόλεμο (1787-1792), στην αρχή του οποίου (Σεπτέμβριος του 1788) έφθασε στο

³ Διονύσιος Σολωμός, Ζάκυνθος 8.4.1798 – Κέρκυρα 8.2.1857. Έλληνας ποιητής, περισσότερο γνωστός για τη συγγραφή του ποιήματος «Ύμνος εἰς τὴν Ἐλευθερίαν», οι πρώτες δύο στροφές του οποίου αποτελούν τον Εθνικό Ύμνο της Ελλάδας και της Κύπρου.

⁴ ΠΕΡΑΙΒΟΣ ³1857, τ. 1, 157.

⁵ Αλή πασάς Τεπελενλής, Τεπελένι 1744 – Νησί Ιωαννίνων 24.1.1822. Τουρκαλβανός στην καταγωγή πασάς των Ιωαννίνων. Διαδραμάτισε για περισσότερα από 40 χρόνια σημαντικό ρόλο στην ιστορία της Ηπείρου.

Σούλι ο Σωτήρης Λουίζης, απεσταλμένος της αυτοκράτειρας της Ρωσίας Μεγάλης Αικατερίνης, προκειμένου να ξεσηκώσει σε επανάσταση τους Σουλιώτες. Τον Μάρτιο του 1789 ονομαστοί οπλαρχηγοί όπως οι Δήμος Δράκος, Γιώργης Μπότσαρης, Λάμπρος Τζαβέλλας, Βέικος Ζάρμπας, Νικολός Ζέρβας κ.ά. δήλωσαν εγγράφως στην αυτοκράτειρα ότι ήταν έτοιμοι να πολεμήσουν εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Την άνοιξη του 1789, ο Αλή πασάς εκστράτευσε κατά των Σουλιωτών με 10.000 Τουρκαλβανούς. Η εκστρατεία αυτή έληξε άδοξα μετά από τέσσερις μήνες και ο Αλή πασάς συνολόγησε τον Ιούλιο συνθήκη με τους Σουλιώτες και ανέλαβε να καταβάλει μισθούς στους οπλαρχηγούς, προκειμένου αυτοί ν' αναλάβουν την ασφάλεια της περιοχής, παίρνοντας όμως ομήρους, ως εχέγγυα, πέντε παιδιά από τις οικογένειες των οπλαρχηγών.

Το 1792 με τη λήξη του Ζ' Ρωσοτουρκικού πολέμου, ο Αλή πασάς επεχείρησε δεύτερη εκστρατεία κατά των Σουλιωτών, η οποία επίσης απέτυχε. Οι Σουλιώτες έπαιρναν όλες τις προμήθειές τους από την Πάργα, έχοντας υποστήριξη από την Ευρώπη, κράτη της οποίας τους παρείχαν τα απαραίτητα όπλα και πυρομαχικά. Για τις ευρωπαϊκές δυνάμεις οι Σουλιώτες ήταν ένα όργανο για να αποδυναμώσουν την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Όταν όμως οι Βρετανοί πολιτικοί άλλαξαν διαθέσεις απέναντι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, οι προμήθειες όπλων και πυρομαχικών διακόπηκαν. Χωρίς υποστήριξη από το εξωτερικό και με τους Σουλιώτες καταπονημένους από τη χρόνια πολιορκία, η ενότητα των γενών τους άρχισε πλέον να διασπάται.

Από το 1797, τη θέση των Βενετών στα Επτάνησα είχαν πάρει οι Γάλλοι· έπειτα όμως από την καταστροφή που υπέστησαν στη ναυμαχία του Αμπουκίρ (στην Αίγυπτο) το 1798, ο Αλή πασάς, προκειμένου να προλάβει διείσδυση των Άγγλων στην περιοχή του, κατέλαβε το Βουθρωτό, την Ηγουμενίτσα, τη Βόνιτσα και την Πρέβεζα (τον Οκτώβριο του 1798 συμβαίνει ο *Χαλασμός της Πρέβεζας*), ενισχύοντας τη θέση του στην περιοχή και εξασφαλίζοντας παράλληλα τον έλεγχο των Σουλιωτών, ο αποκλεισμός των οποίων έγινε στενότερος. Τέσσερα ολόκληρα χρόνια κράτησε ο αγώνας εναντίον τους. Τελικώς, μετά την τελευταία μάχη, στις 7 Δεκεμβρίου 1803, γύρω από το Κούγκι και την Κιάφα, όπου είχαν αποσυρθεί οι Σουλιώτες έχοντας μείνει χωρίς τρόφιμα και πυρομαχικά, αναγκάστηκαν να συνθηκολογήσουν στις 12 Δεκεμβρίου. Ο Αλή πασάς υποσχέθηκε να τους αφήσει ελεύθερους με όλη την κινητή ιδιοκτησία τους, ακόμη και με τα όπλα τους, αρκεί να εγκατέλειπαν με τις οικογένειές τους το ταχύτερο τα πατρώα εδάφη τους. Τέσσερις μέρες μετά, οι Σουλιώτες χωρίστηκαν σε τρεις φάλαγγες και αναχώρησαν.

Ένας γέρος μοναχός, ο Σαμούηλ, κλείστηκε στην εκκλησία της Αγίας Παρασκευής σε μια απόκρημνη βουνοκορφή, στο Κούγκι, στην οποία οι Σουλιώτες είχαν τα πυρομαχικά τους, και περίμενε τον στρατό του Αλή πασά που ήθελε να πάρει τα πολεμοφόδια. Μόλις τους έδειξε την μαρουταποθήκη, αμέσως πέταξε ένα αναμμένο κερί στα βαρέλια· η φονική έκρηξη που έγινε, τίναξε τους Τούρκους, τον Σαμούηλ και το μοναστήρι στον αέρα.

Παρασπονδώντας ο Αλή πασάς διέταξε να κυκλωθούν τα μέρη απ' όπου θα περνούσαν οι οικογένειες των Σουλιωτών, ώστε να τις αιχμαλωτίσουν και να τις μεταφέρουν στα Γιάννινα. Μια φάλαγγα υπό τον Φώτο Τζαβέλα και άλλους επικεφαλής των φαρών –Δαγκλή, Βέικο Ζάρμπα, Δήμο Δράκο, Πανομάρα– κατάφερε πολεμώντας σκληρά να φθάσει χωρίς απώλειες στην Πάργα, η οποία βρισκόταν υπό ρωσικό έλεγχο, και από εκεί πέρασε στην Κέρκυρα.

Δύο άλλες ομάδες, με αρχηγούς τους Κίτσο Μπότσαρη και Κουτσονίκα, κινήθηκαν προς το Ζάλογγο, με σκοπό το ένα τμήμα τους να εγκατασταθεί στη Λάμαρη, την πεδιάδα του Λούρου και του Ζαλόγγου, ενώ το άλλο τμήμα, που ήταν και το πλέον πολυάριθμο, να προχωρήσει προς το Βουργαρέλι, όπου από το 1800 είχε εγκατασταθεί η οικογένεια των Μποτσαραίων.

Οι οικογένειες που είχαν καταφύγει στο Ζάλογγο, αντιμετώπισαν και πάλι τη μανία των Τουρκοαλβανών του Αλή. Όταν η κατάσταση έγινε κρίσιμη, κάποιοι από τους Σουλιώτες επιχειρήσαν απελπισμένη έξοδο και διέφυγαν, ενώ άλλοι βρήκαν τον θάνατο ή αιχμαλωτίστηκαν. Μια ομάδα γυναικόπαιδων, αποκλεισμένη στην κορυφή Στεφάνι, έπεσε στον γκρεμό, για ν' αποφύγει την αιχμαλωσία. Ένα σώμα από 160 Σουλιώτες υπό τον Κίτσο Μπότσαρη κατάφερε να διασπάσει τις γραμμές των πολιορκητών και να φθάσει στο Βουργαρέλι.

Μετά τη μάχη του Ζαλόγγου (16-18 Δεκεμβρίου 1803) ο Αλή πασάς έστειλε δύναμη 500 στρατιωτών, για να συλλάβουν 23 οικογένειες Σουλιωτών, οι οποίες είχαν φθάσει στη Ρηνιάσσα (ανάμεσα στην Πάργα και την Πρέβεζα). Οι Τούρκοι μπήκαν στο χωριό και άρχισαν να σκοτώνουν και να αιχμαλωτίζουν. Μια Σουλιώτισσα, η Δέσπω Σέχου, γυναίκα του Γιωργάκη Μπότση, σύναξε όλη τη φαμίλια της –τις κόρες και νύφες της Τάσω, Μάρω, Κίτσα, Πανάγιω, Κατέρω και τη μικρή της εγγονή Δέσπω– στον πύργο του Δημουλά και άρχισε τον πόλεμο στους Τουρκαλβανούς· όταν τέλειωσαν τα πυρομαχικά, έβαλε φωτιά στη μαρτυρική και ο πύργος σωριάστηκε σε ερείπια μαζί με 11 ψυχές.

Οι Σουλιώτες που είχαν καταφύγει στο Βουργαρέλι –όπου κινδύνευαν να κυκλωθούν και να έχουν την τύχη του Ζαλόγγου–, φοβούμενοι μετά απ' αυτό νέα παρασπονδία του Αλή πασά, αναχώρησαν, τον Ιανουάριο 1804, προς τα Άγραφα, όπου και εγκαταστάθηκαν γύρω από τη φυσικά οχυρή Μονή Σέλτσου. Τελικώς, στις 4 Απριλίου (1804) οι Τούρκοι περικύκλωσαν την περιοχή και ακολούθησε η περίφημη μάχη του Σέλτσου, κατά την οποία πολλοί Σουλιώτες σφαγιάστηκαν και περισσότερες από 200 Σουλιώτισσες, για να μην πέσουν στα χέρια των εχθρών, έπεσαν σε βάραθρο 300 μέτρων, αφήνοντας τα κορμιά τους στον Ασπροπόταμο (Αχελώο).

Το Σέλτσο κλείνει την τριλογία των θυσιών των Σουλιωτών μακριά από το Κακοσούλι (Ζάλογγο – Ρηνιάσσα – Σέλτσο), η οποία ακολούθησε μετά τη συνθηκολόγηση του 1803. Αυτό αποδεικνύει ότι ο τόπος ούτε δίνει ούτε αφαιρεί την ανδρεία.

Επιστρέφουμε στα γεγονότα της 18ης Δεκεμβρίου 1803, στην περιοχή του Ζαλόγγου. Στις 16 Δεκεμβρίου, όταν έφθασε στους πρόποδες του Ζαλόγγου το πολυάριθμο ασκέρι του Αλή πασά υπό τον Αλβανό Μπεκήρ Τζογαδόρο, οι Σουλιώτες

μαζί με τις γυναίκες και τα παιδιά τους οχυρώθηκαν μέσα στη Μονή Ταξιαρχών, απ' όπου και απέκρουσαν, στις 16 και 17 του ίδιου μήνα, τις εφόδους του ασκεριού. Την επομένη όμως, 18 Δεκεμβρίου, ο μεν Κουτσουνίκας και οι σύντροφοί του παραδόθηκαν, άλλοι δε –περίπου 147– υπό τον Κίτσο Μπότσαρη κατάφεραν με έφοδο να διασπάσουν τις γραμμές των πολιορκητών και να φθάσουν στο Βουργαρέλι.

Οι Αλβανοί, όταν έφθασαν στη Μονή, την κατέλαβαν και αιχμαλώτισαν όλους όσοι βρίσκονταν εκεί. Μια ομάδα γυναικών –περί τις 60–, για ν' αποφύγουν την ατίμωση, ανέβηκαν στην κορυφή του βράχου, που λέγεται Στεφάνι, και προτίμησαν αντί για αιχμαλωσία να γκρεμιστούν με τα παιδιά τους σ' ένα «χορό θανάτου», που έμεινε στην ιστορία ως «χορός του Ζαλόγγου».

Για το εξαιρετικό αυτό γεγονός υπάρχουν πολλές μαρτυρίες, απ' τις οποίες παραθέτουμε τις θεωρούμενες ως πλέον έγκυρες. Θ' αρχίσουμε μ' εκείνη του Χριστόφορου Περραιβού,⁶ που είναι δημοσιευμένη στη δεύτερη έκδοση του έργου του με τίτλο *Ιστορία Σουλίου και Πάργας*, το οποίο τυπώθηκε στη Βενετία το 1815, έξι χρόνια πριν από την Επανάσταση του 1821) (η πρώτη έκδοση του έργου έγινε το 1803 στο Λιβόρνο).⁷ Η πρώτη ελληνική αναφορά στο περιστατικό του Ζαλόγγου περιλαμβάνεται στη δεύτερη έκδοση και αποτελεί την πρώτη ουσιαστικά ελληνική πηγή καταγραφής του γεγονότος.

Σύμφωνα με τον Περραιβό, όταν τα στρατεύματα του Αλή απέτυχαν και αυτήν τη φορά να αιχμαλωτίσουν τους Σουλιώτες που όδευαν προς την Πάργα, παρά τις συνομολογήσεις που είχαν κάνει μαζί τους, αφού ξεκουράστηκαν επί τριήμερο, επιτέθηκαν ξαφνικά στο Ζάλογγο, όπου διαβιούσαν όσοι Σουλιώτες είχαν συνθηκολογήσει νωρίτερα με τον Αλή πασά, «(...) και άντεμάχοντο μεγαλοψύχως, δέν είχαν όμως τὰ ἀναγκαῖα ν' ἀντισταθοῦν περισσότερον ἀπὸ δύο ἡμέρας. Αἱ γυναῖκες δὲ κατὰ τὴν δευτέραν ἡμέραν βλέπουσαι αὐτὴν τὴν κτηνώδη περίστασιν, ἐσυνάχθησαν ἕως ἐξήκοντα, ἐπάνω εἰς ἕναν πετρώδη κρημνόν. Ἐκεῖ ἐσυμβουλευέθησαν καὶ ἀπεφάσισαν ὅτι καλύτερα νὰ ριφθοῦν κάτω ἀπὸ τὸν κρημνὸν διὰ νὰ ἀποθάνουν, πᾶρεξ νὰ παραδοθοῦν διὰ σκλάβες εἰς χεῖρας τῶν Τούρκων. Ὅθεν ἀρπάξαντες [σ.σ.: ἀρπάξασαι] μετὰς τὰς ἰδίας των χεῖρας τὰ ἄκακα καὶ τρυφερὰ βρέφη, τὰ ἔρριπτον κάτω εἰς τὸν κρημνόν. Ἐπειτα αἱ μητέρες πιάνοντες ἢ μία μὲ τὴν ἄλλη τὰ χέρια τους ἄρχισαν καὶ ἐχόρευαν, χορεύουσαι δὲ ἐπηδοῦσαν εὐχαρίστως μίαν κατόπιν τῆς ἄλλης ἀπὸ τὸν κρημνόν. Μερικαὶ ὅμως δὲν ἀπέθανον, ἐπειδὴ ἔπιπτον ἐπάνω εἰς τὰ παιδιά των καὶ τοὺς συντρόφους, τῶν ὁποίων τὰ σώματα ἦταν καρφωμένα πάνω εἰς τὰς μυτερὰς πέτρας τοῦ κρημνοῦ»⁸ [τα πλάγια στοιχεία στα παραθέματα του άρθρου αυτού είναι ἔμφαση του γράφοντος].

⁶ Χριστόφορος Περραιβός (το επίθετο της οικογενείας του ήταν Χατζηβασιλείου και το ἔκαμε Περραιβός από την αρχαία ονομασία του τόπου καταγωγής του), Παλαιοὶ Πόροι (παλ. Πούρλια) Περίας 1773 – Αθήνα 4.1.1863. Στρατιωτικός, πολιτικός, αγωνιστής του '21, δάσκαλος, στιχουργός και συγγραφέας πολεμικῶν απομνημονευμάτων.

⁷ ΠΕΡΡΑΙΒΟΣ 1803.

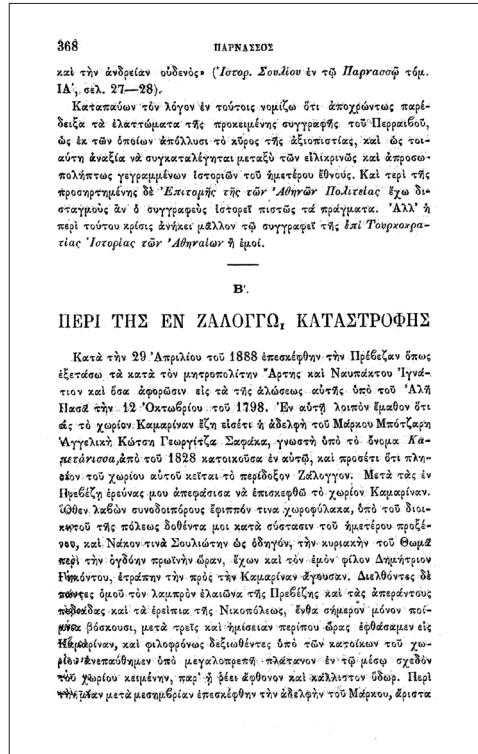
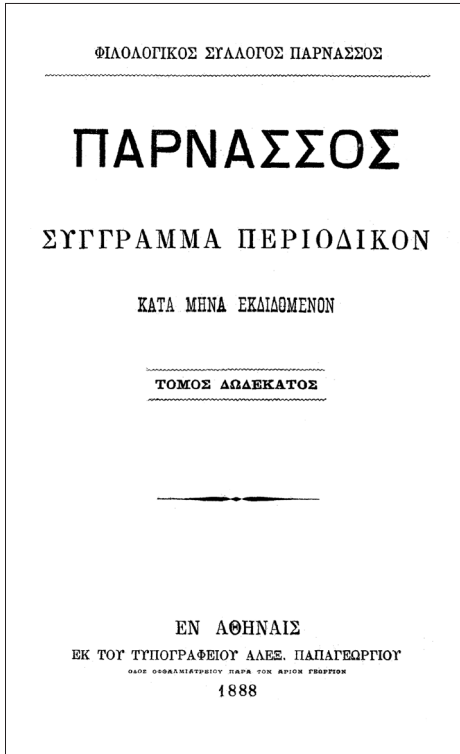
⁸ ΠΕΡΡΑΙΒΟΣ ²1815, 39-40.

Αξιοσημείωτο, πέραν των άλλων, είναι και το γεγονός ότι οι Σουλιώτισσες «έσυμβουλευθήσαν», έκαναν δηλαδή συμβούλιο μεταξύ τους, σύσκεψη, και «άπεφάσισαν». Στη νέα επανέκδοση του έργου, το 1857, η περιγραφή είναι λίγο διαφορετική: «(...) ὅθεν ἀπὸ τῆς ἐννάτης πρὸ μεσημβρίας μέχρι τῆς ἐνδεκάτης τῆς ὑστεραίας ἐσυγκροτοῦντο ἀμφοτέροθεν πεισματώδεις ἐχθροπραξίαι· γυναῖκες τινὲς ὡσεὶ ἐξήκοντα, ὄλαι σχεδὸν χῆραι, ἰδοῦσαι τὸν κίνδυνον ἀναπόφευκτον ἐπρόκρινον, παρὰ τὴν πολυπαθὴ καὶ κατησχυμένην αἰχμαλωσίαν, τὸν ἥρωϊκὸν καὶ στιγμαῖον θάνατον τῆς αὐτοκτονίας, ἀναβάσαι ἐπὶ τινος κρημνώδους ὕψους κατέρριπτον πρῶτον τὰ τρυφερὰ καὶ φίλατα αὐτῶν τέκνα, ἐπομένως δὲ μία κατόπιν τῆς ἄλλης ἐρρίπτοντο καὶ αὐταὶ ἀύθορμῶτος ἀπὸ τοῦ κρημνοῦ· τινὲς ἐξ αὐτῶν δὲν ἀπέθανον, ἐπειδὴ ἐπιπτον ἐπὶ τὰ τρυφερὰ τῶν τέκνων καὶ συμπολεμιστῶν σώματα, τὰ ὁποῖα ἦσαν προσηλωμένα ἐπὶ ὄξειῶν πετρῶν».⁹

Ο Περικλῆς Ζερλέντης,¹⁰ σε δημοσίευσμά του το 1888 στο φιλολογικό περιοδικό *Παρνασσός*, με αφορμὴ τα παρατιθέμενα ἀπὸ τον Περραιβό, κάνει εκτεταμένη ἀναφορὰ «Περὶ τῆς ἐν Ζαλόγγῳ καταστροφῆς», ἀπὸ τὴν ὁποία παραθέτουμε χαρακτηριστικὰ ἀποσπάσματα: «(...) Κατὰ τὴν 29 Ἀπριλίου 1888 ἐπεσκέφθη τὴν Πρέβεζαν (...). Μετὰ τὰς ἐν Πρεβέζῃ ἐρεῦνας μου περὶ τὸν μητροπολίτην Ἄρτης καὶ Ναυπάκτου Ἰγνάτιον καὶ ὅσα ἀφορῶσιν εἰς τὰ τῆς ἀλώσεως τῆς Πρεβέζης ὑπὸ τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ τὴν 12 Ὀκτωβρίου 1798 ἀπεφάσισα νὰ ἐπισκεφθῶ τὸ χωρίον Καμαρίναν. (...) ἐπορεύθημεν εἰς τὸν τόπον ἐν ᾧ κατέπεσον οἱ Σουλιῶται ὑπὸ τοῦ Ἀλῆ διωκόμενοι. Εἶναι δὲ οὗτος κρημνὸς πλήρης ἀπορρώγων πετρῶν, καθέτως καὶ ἀποτόμως εἰς ὕψος μέγιστον αἰρόμενος, ἀπὸ τοῦ ὁποίου καταπεσόντες οἱ ὑπὸ τοῦ παρασπονδήσαντος Ἀλῆ Πασᾶ καταδιωκόμενοι μεγάλθυμοι ἐκεῖνοι ἄνδρες, προὔτιμησαν μᾶλλον τὸν ἐντιμον θάνατον ἢ νὰ παραδώσωσιν ἑαυτοὺς εἰς τὸ ἀνθρωπόμορφον ἐκεῖνο θηρίον. (...) Ὁ βουνὸς τοῦ Ζαλόγγου, ὁ τοσοῦτον περίδοξος καταστὰς ἔνεκα τοῦ τῶν Σουλιωτῶν ἥρωϊκοῦ θανάτου, ἀποτελεῖ βράχον πανταχόθεν ἀπόκρημνον, μίαν καὶ μόνην ἄνοδον ἔχοντα ἀπὸ τῆς μονῆς τῶν Ταξιαρχῶν πρὸς τὸν ὁμώνυμον ναόν, ἐξ ἧς δύναται τις, μετὰ πολλὴν ὅμως δυσκολίαν, ν' ἀνέλθῃ καὶ ἐφιππος. (...) Καὶ τοιαύτη μὲν ἡ περιγραφή τοῦ ἐνδόξου βουνοῦ, ὅπου τὴν 20 Δεκεμβρίου τοῦ 1803 ἔτους διεδραματίσθη ἐν τῶν τραγικωτέρων ἔργων τῆς πατρίου ἡμῶν ἱστορίας. (...) Προβαίνω λοιπὸν εἰς τὴν διήγησιν τοῦ γεγονότος ὅπως ἐξιστόρησεν αὐτὸ ὁ κατὰ τὸ 1886 τελευτήσας ἡγούμενος τῆς μονῆς Ταξιαρχῶν Ἀγαθάγγελος, ὅστις ἤκουσεν ὅλην τὴν τραγικωτάτην αὐτὴν ἱστορίαν ἀπὸ στόματος τῆς ἐκ τῆς καταστροφῆς ἐκεῖνης διασωθείσης Λάμπρος, ἧτις διήγησε τὸν βίον αὐτῆς ἐν τῇ ἰδίᾳ μονῇ. (...) Οὗτοι λοιπὸν [σ.σ.: οἱ Σουλιῶτες] οἱ περὶ τοὺς τριακοσίους συμποσοῦμενοι σὺν γυναίξιν καὶ τέκνοις ἔφθασαν τὴν 18 Δεκεμβρίου τοῦ 1803 εἰς τὴν ἐν Ζαλόγγῳ μονὴν τῶν Ταξιαρχῶν (...) καὶ ἐν αὐτῇ παρέμειναν περὶ τὰς δύο ἡμέρας, ὁπότε τὴν 20 Δεκεμ-

⁹ ΠΕΡΡΑΙΒΟΣ ³1857, τ. 1, 157.

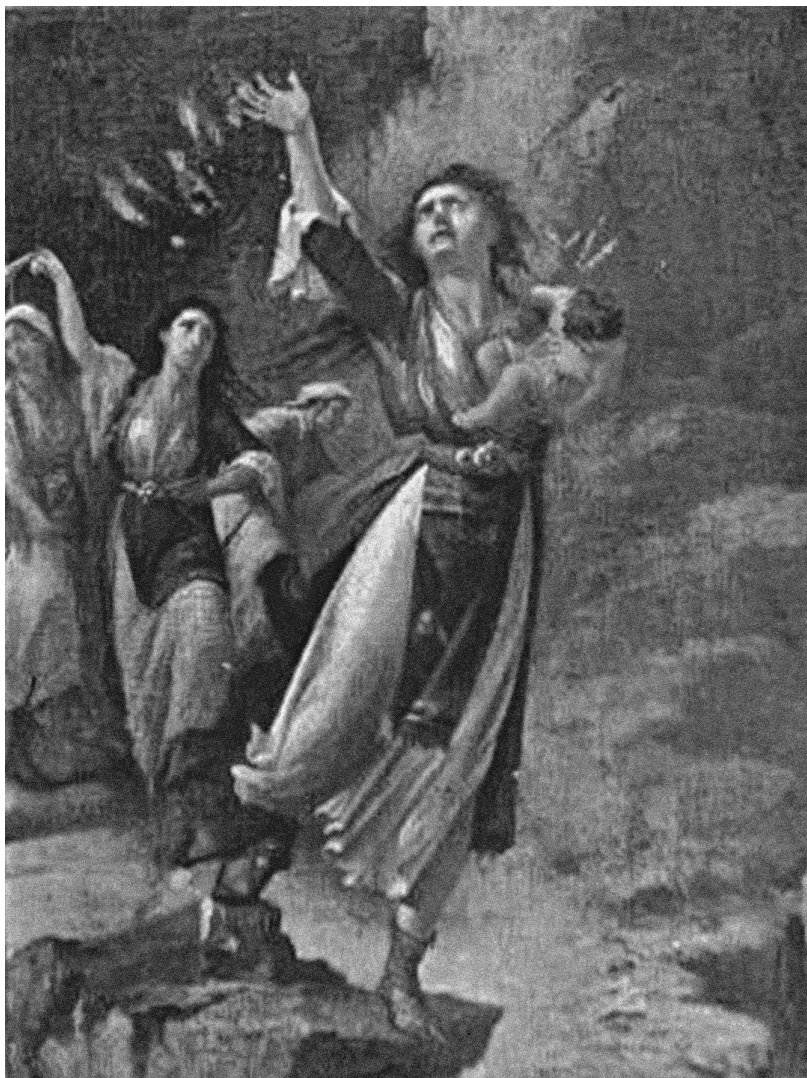
¹⁰ Περικλῆς Ζερλέντης, Ερμούπολη 26.8.1852 – 5.6.1925. Λόγιος καὶ ἱστορικός. Ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους καὶ πολυγραφότερους ἱστοριοδίφες τοῦ τέλους τοῦ 19ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰῶνα.

ΕΙΚΟΝΕΣ 1, 2: Το άρθρο του Περικλή Ζερλέντη στον Παρνασσό (ΖΕΡΛΕΝΤΗΣ 1888)

βρίου έπεφάνη στρατιά του Άλῆ Πασᾶ. Τὴν 23 Δεκεμβρίου ἐκίνησαν ἐκ Καμαρίνας οἱ στρατοὶ τοῦ Άλῆ ὀδεύοντες κατὰ τῆς μονῆς. (...) οἱ Σουλιῶται συνασπισθέντες σὺν γυναιξὶ καὶ τέκνοις, ἐτράπησαν τὴν πρὸς τὸ βουνὸν ἄγουσαν. (...) τότε δὴ κατανοήσαντες τὸν μέγιστον κίνδυνον ὄν ἐκινδύνεον (...) ἀπεφάσισαν, ἵνα ἀποφύγῃσι τὰ δεινὰ τοῦ ἀργαλεοῦ ἐξανδραποδισμοῦ, νὰ δώσωσι τέλος τῆς ζωῆς των διὰ πράξεως τόσον σπαραξικαρδίου ὅσον καὶ ἡρωϊκῆς· διότι φέροντες ἔρριψαν πρῶτον τὰ τέκνα αὐτῶν κατὰ τοῦ φρικώδους βαράθρου, εἶτα δὲ διὰ τῆς σπάθης μαχόμενοι ἄνδρες τε καὶ γυναῖκες ἔρριψαν ἑαυτοὺς καὶ οὗτοι ἐπὶ τῶν ἀσπαιρόντων πτωμάτων τῶν φιλάτων αὐτῶν (...) Κατὰ τὴν κατάπτωσιν δὲ ἀπέθανον περὶ τοὺς τριάκοντα, ἐτραυματίσθησαν περὶ τοὺς δέκα. (...) Ἐκ δὲ τῶν καταρριφθέντων παιδίων πέντε διεσώθησαν μετενεχθέντα εἰς Καμαρίναν, (...) ἕτερον κοράσιον ἑπταετὲς Λάμπρω καλούμενον, αὐξήθην τῇ ἡλικίᾳ ἐγένετο μοναχὴ καὶ διήνυσεν τὸν βίον αὐτῆς εἰς τὴν μονὴν τοῦ Ζαλόγγου. Ἐκ ταύτης λοιπὸν τῆς γυναικὸς διεσώθη ἐν Καμαρίνᾳ ἡ παράδοσις τοῦ λαμπροῦ τούτου ἔργου τῆς ἐθνικῆς μας ἱστορίας. (...) Δὲν πιστεύω δὲ ὅτι ἐκ τῆς διηγήσεώς μου ταύτης, ἀλλοίας οὔσης τῆς μέχρι σήμερον γνωστῆς,

ΕΙΚΟΝΑ 3: *Ο Χορός του Ζαλόγγου. Πίνακας του Χαρ. Παχή*¹¹

θα ύποθέση ὁ ἀναγνώστης ὅτι προτίθεμαι νὰ ἐλαττώσω τὴν δόξαν τοῦ ἱστορικοῦ τοῦ Ζαλόγγου γεγονότος. (...) ἀφήνοντας κατὰ μέρος τὰς ποιητικὰς περιγραφάς,

---

¹¹ Χαράλαμπος Παχῆς, Γαστούρι Κερκύρας 1844 – Κέρκυρα 1891. Κερκυραῖος ζωγράφος. Ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους εκπροσώπους τῆς Ἐπτανησιακῆς Ζωγραφικῆς Σχολῆς.

καὶ γυμνὴν τὴν ἀλήθειαν ἀποκαλύπτοντες δὲν μειοῦμεν τὴν ἀξίαν τοῦ ἐνδόξου γεγονότος· διότι, εἴτε χορεύουσαι αἱ Σουλιώτιδες κατέπιπτον ἐκ τοῦ Ζαλόγγου τὸ βάραθρον (...) εἴτε ἄλλως ἐγένετο, ἐν τούτοις κατέπεσον φεύγουσαι τὸν πικρὸν καὶ σκληρὸν ἀνδραποδισμόν (...).¹²

Ο Διονύσιος Σολωμός, αναφερόμενος, στη στροφή 101, και ειδικότερα στον 4ο στίχο, «καὶ τὲς ἔμπνευσε χορό» του ποιήματος «Εἰς τὸν θάνατο τοῦ Λόρδ Μπάυρον», γράφει στις Σημειώσεις ότι «ἀνάμεσα στὰ ὅσα ἐγράφηκαν θεώρησε κατ' ἑξοχὴν τὴν περιγραφή τοῦ Κυρίου Φωριέλ, *Chansons populaires*».¹³

Ο Κλωντ Φωριέλ,¹⁴ στον οποίο αναφέρεται ο Σολωμός, στο βιβλίο του *Chants populaires de la Grèce moderne*, αναφερόμενος στη δεύτερη μέρα της μάχης στο Ζάλογγο, γράφει: «(...) ἦταν ἀκόμα ἀβέβαιη [σ.σ.: ἡ μάχη], ὅταν ἐξήντα γυναῖκες, βλέποντας πὼς στο τέλος θα σκοτώνονταν οἱ δικοὶ τους, μαζεύονται σ' ἓνα ἀπότομο ψῆλωμα στον γκρεμό, στη μία πλευρὰ του οἰοῦνται ἀνοιγόνταν ἓνα βάραθρο και στο βάθος του τὸ ρέμα ἀφίριζε ἀνάμεσα στους μυτεροὺς βράχους που γέμιζαν τις ὄχθες και τὴν κοίτη του. Εκεί ἀναλογίζονται τι ἔχουν να κάνουν, για να μὴ πέσουν στα χέρια των Τούρκων, που τους φαντάζονται κιόλας να τις κυνηγούν. Αὐτὴ ἡ ἀπελπισμένη συζήτηση στάθηκε σύντομη, και ἡ ἀπόφαση που ἀκολούθησε ἦταν ομόγλωμη. Οἱ περισσότερες ἀπ' αὐτὲς τις γυναῖκες ἦταν μητέρες, ἀρκετὰ νέες, και εἶχαν μαζί τα παιδιά τους, ἄλλες στο βυζί ἢ στην ἀγκαλιά, ἄλλες τα κρατοῦσαν ἀπὸ τὸ χέρι. Ἡ κάθε μια πήρε τὸ δικό της, τὸ φίλησε για τελευταία φορά και τὸ ἐρίξε ἢ τὸ ἐσπρωξε γυρνώντας τὸ κεφάλι στον διπλανό γκρεμό. Ὅταν δὲν εἶχαν πια παιδιά να γκρεμίσουν, πιάστηκαν ἀπὸ τα χέρια και ἀρχισαν ἓνα χορό, γύρω-γύρω, ὅσο πιο κοντὰ γινόταν στην ἀκρὴ του γκρεμοῦ και ἡ πρώτη ἀπ' αὐτὲς, ἀφοῦ χόρευε μια βόλτα φτάνει στην ἀκρὴ, ρίχνεται και κυλιέται ἀπὸ βράχο σε βράχο ὡς κάτω στο φοβερό βάραθρο. Ὡστόσο ο κύκλος, ἢ ο χορὸς συνεχίζει να γυρνάει, και σε κάθε βόλτα μια χορεύτρια ἀποκόβεται με τὸν ἴδιο τρόπο, ὡς τὴν ἐξηκοστή. Λένε πὼς ἀπὸ κάποιο θαῦμα, μία ἀπ' αὐτὲς τις γυναῖκες δὲν σκοτώθηκε πέφτοντας».¹⁵

Απὸ τὸν Χένρυ Χόλλαντ,¹⁶ ο οποίος ἐπισκέφθηκε τὴν περιοχή τὸ 1812-1813, ἔχουμε μια σχετικὴ ἀναφορὰ για τὸν Αλὴ πασά και τὸ Σούλι. Στο βιβλίο του *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, &c.*, τὸ οἰοῦνται ἐκδόθηκε τὸ 1815, ἀναφέρει πολλὲς λεπτομέρειες για τὴν παραμονὴ του στην Πρέβεζα: κατέπλευσε στο λιμάνι της στις 27 Ὀκτωβρίου 1812 και φιλοξενήθηκε στο σπίτι του Πέτρου

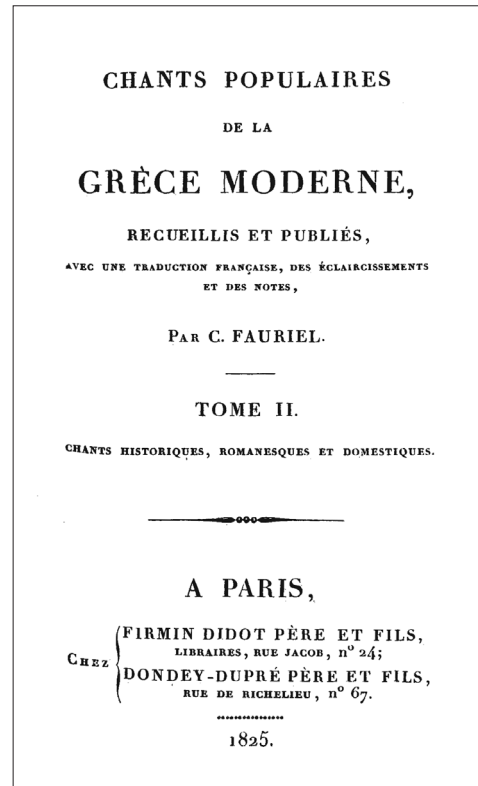
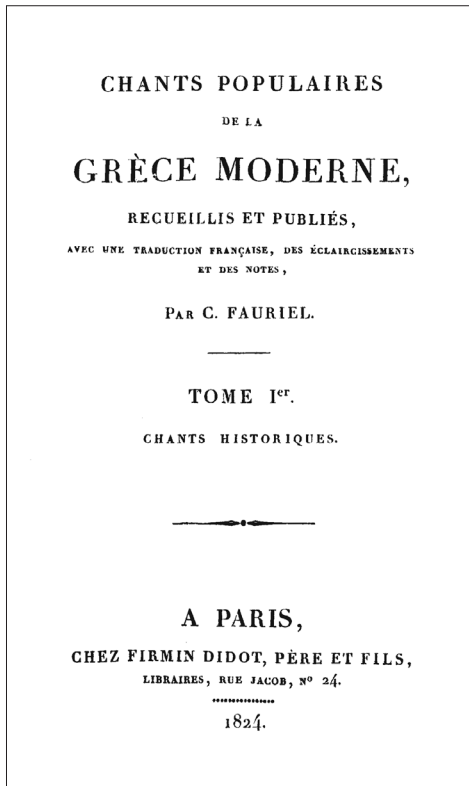
¹² ΖΕΡΑΕΝΤΗΣ 1888, 368.

¹³ ΠΟΛΙΤΗΣ 1948, 134.

¹⁴ Κλωντ Φωριέλ (Claude Charles Fauriel), Σαιντ Ετιέν 21.10.1772 – Παρίσι 15.7.1844. Γάλλος ἀκαδημαϊκός, φιλόσοφος, ιστορικός, συγγραφέας και κριτικός, γνωστός κυρίως για τὴ σημαντικὴ συλλογὴ δημοτικῶν τραγουδιῶν που συγκέντρωσε και μετέφρασε.

¹⁵ FAURIEL 1824, 277-278.

¹⁶ Χένρυ Χόλλαντ (Sir Henry Holland), Νάτσοφοντ 27.10.1788 – Λονδίνο 27.10.1873. Ἀγγλος γιαντρός και ταξιδιωτικὸς συγγραφέας. Ἐπισκέφθηκε τὴν Πρέβεζα στις 27.10.1812.

ΕΙΚΟΝΕΣ 4, 5: *Chants populaires de la Grèce moderne* (FAURIEL 1824)

Βαλεντίνη, του υποπρόξενου της Αγγλίας στην Πρέβεζα. Επιστρέφοντας μετά την περιήγησή του στην Πρέβεζα, στις 20 Φεβρουαρίου 1813, έμεινε εδώ μέχρι το τέλος του μήνα, καθώς βρισκόταν στην πόλη ο Αλή πασάς, με τον οποίο είχε δημιουργηθεί μια ιδιαίτερα φιλική σχέση¹⁷ και φιλοξενήθηκε από αυτόν κατά την επίσκεψή του στα χωριά του Σουλίου. Σημειώνει, μεταξύ άλλων: «(...) Το πρωί της 1ης Μαρτίου [1813] ξεκίνησα για το ταξίδι μου στα βουνά του Σουλίου». Και αλλού: «(...) λέγεται σαν πραγματική ιστορία, πως μια ομάδα Σουλιώτισσες, μαζεύτηκαν σ' ένα από τα κοντινά στο Σαράι βάραθρα και έριξαν εκεί τα βρέφη τους για να μη γίνουν σκλάβοι του εχθρού».¹⁸

Με το όνομα σαράι αναφέρεται πιθανώς στο παλάτι του Αλή πασά στο κάστρο της Κιάφας. Από την όλη περιγραφή προκύπτει ότι το συμβάν αυτό αφορά βέβαια

¹⁷ ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2009, 143 κ.εξ.

¹⁸ ΒΙΚΙΠΑΙΔΕΙΑ· πρβλ. HOLLAND 1989, 59, 225, 234.

σε Σουλιώτισσες που, φεύγοντας τον Δεκέμβριο του 1803 κυνηγημένες από στρατεύματα του Αλή πασά, θυσιάστηκαν αυτόβουλα, για να μη πέσουν στα χέρια του εχθρού, προφανώς όμως εν προκειμένω ο Χόλλαντ αναφέρεται σε παρόμοιο με τη θυσία των Σουλιωτισσών περιστατικό στο Ζάλογγο και όχι σε αυτό που γνωρίζουμε, όπως θεωρούν ορισμένοι.

Ο Γιάκομπ Μπαρτόλντ, ¹⁹ που ήλθε στην Ελλάδα το 1803-1804, στο έργο του *Bruchstücke zur nähern Kenntniss des heutigen Griechenlands*, που δημοσιεύθηκε το 1805, γράφει και τα ακόλουθα, σχετικά με τα γεγονότα του Ζαλόγγου: «Καμιά εκατοστή απ' αυτούς τους δυστυχισμένους είχαν αποτραβηχτεί βόρεια της Πρέβεζας στο Μοναστήρι του Ζαλόγγου, θεωρώντας ότι τάχα αυτή η τοποθεσία, πραγματι ισχυρή, θα μπορούσε να τους προσφέρει ένα νέο τόπο μόνιμης διαμονής. Τους επιτέθηκαν εκεί, και η σφαγή που ακολούθησε υπήρξε φρικτή. *Τριάντα εννέα γυναίκες γκρεμίστηκαν από τα βράχια με τα παιδιά τους που μερικά ακόμη βύζαιναν*». ²⁰ Η, έστω και περιληπτική, αναφορά του Μπαρτόλντ στο γεγονός, η πρώτη ουσιαστικά που αναφέρεται σ' αυτό, κρίνεται οπωσδήποτε αντικειμενική, με δεδομένο ότι δεν ήταν και τόσο ευνοϊκά διακείμενος προς τους Έλληνες, ούτε όμως και προς τον Αλή πασά. Ο ίδιος τονίζει τη γενναιότητα των Σουλιωτών και την αγριότητα των στρατιωτικών τμημάτων του Αλή.

Ο Φιλάρετος Βιτάλης, ²¹ πρωτοσύγκελος της Μητροπόλεως Πρεβέζης επί 25ετία (1955-1980), γράφει μετά από εκτεταμένη έρευνα, ότι «Έντὸς μικροῦ ἐγένετο σφοδρὰ ἐπίθεσις ἐκ μέρους τῶν Τουρκαλβανῶν. Οἱ Σουλιῶται ἡμύνοντο γενναίως μὲν, ἀλλ' ἀπεγνωσμένως. (...) *Γυναῖκες δὲ τινες ἐκ τῶν Σουλιωτισσῶν, περὶ τὰς ἐξήκοντα, προὔτιμησαν τὸν θάνατον, ἔστω καὶ δι' αὐτοχειρίας, ἢ τὸν ἐξανδραποδισμόν καὶ τὴν ἀτίμωσιν. (...) Πλὴν ὁμως δὲν ἐτελεύτησαν ἅπασαι αἱ εἰς τὴν ἄβυσσον ριφθεῖσαι Σουλιώτισσαι (...) Μόνον αἱ ριφθεῖσαι εἰς τὸ κενὸν ἐκ τῆς τοποθεσίας Εἰκῶν ἀπέθανον ἅπασαι, συντριβεῖσαι. (...) Ἐκ τῶν κρημνισθεισῶν εἰς τὸ φρικῶδες ἐκεῖνο βάραθρον τοῦ Ζαλόγγου ἀπέθανον περὶ τὰς τεσσαράκοντα, αἱ δὲ λοιπαὶ ἐτραυματίσθησαν σοβαρῶς, ἕτεραι δ' ἐλαφρότερον*». ²² Μας πληροφορεῖ ἐπίσης ὅτι «Μόνο τριῶν κατωρθώσαμε καὶ βρήκαμε τὰ ὀνόματα, παρὰ τὴν ἐπίμονη ἔρευνά μας. α') Τῆς Ἄνωγιάτη. Σουλιώτισσα αὐτῆ μητέρα, ποὺ ἔπεσε ἀπ' τὸν ἀπότομο ἐκεῖνο βράχο, πλησίασε τὸν θάνατο, ἀλλὰ τὸν νίκησε στὸ τέλος. β') Τῆς Λάμπρω. Ἡ Σουλιωτοπούλα αὐτῆ, παιδοῦλα ἐπτάχρονη, ρίχθηκε μαζί μὲ τ' ἄλλα μικρὰ παιδιά –ἀγόρια καὶ κορίτσια– (...) Ἄλλ' ἢ Λάμπρω, στὸ πέσιμό της, μόνο τραυματίσθηκε, γιατί

¹⁹ Γιάκομπ Μπαρτόλντ (Jakob Ludwig Salomon Bartholdy), Βερολίνο 13.5.1779 – 27.7.1825. Πρώτος εβραϊκῆς καταγωγῆς. Ἑλληνομαθῆς λόγιος καὶ ἀρχαιολόγος.

²⁰ ΒΙΚΙΠΑΙΔΕΙΑ· πρβλ. BARTHOLDY 282.

²¹ Φιλάρετος Βιτάλης, Ἀρτεμῶνας Σίφνου 1929 – Ἀθήνα 23.12.1912. Ἀρχιμανδρίτης, θεολόγος, συγγραφέας θεολογικῶν, ιστορικῶν καὶ ὑμνογραφικῶν βιβλίων, πλείστων ἀρθρῶν καὶ μελετῶν σε περιοδικὰ καὶ εφημερίδες.

²² ΒΙΤΑΛΗΣ 1959, 104-115.

ΕΙΚΟΝΑ 6: *Ο Χορός του Ζαλόγγου*, έργο του Θεόφιλου Γ. Χ. Μιχαήλ,²³ 1929, Μουσείο Θεόφιλου, Βαρειά Λέσβου

ἀγκιστρώθηκε σὲ κάποιο δένδρο. (...) γ') Τῆς Βαρσάμωσ. Γι' αὐτὴν γράφουν ὁ Βλαχογιάννης κι ὁ Χάρης μιὰ ἱστορία, ὅπως τὴ λέει ἡ ἴδια, ποὺ εἶναι Σουλιώτισσα, μὰ ἔρχεται ὀλόγισια ἀπὸ τὰ “Ζάλογγα”, καὶ δὲ λέει ψέματα, οὔτε μιὰ λέξη λιγώτερο: (...) —Καὶ σὺ πῶς ξέφυγες τὸ θάνατο; —“Ἐπεσα πάνου στ’ ἄλλα κορμιά”.²⁴

Ὁ Οὐίλλιαμ Ληκ²⁵ στο βιβλίο του *Travels in northern Greece*, αναφερόμενος στα του Ζαλόγγου, γράφει ὅτι «(...) Περίπου 100 οικογένειες εἶχαν αποτραβηχτεῖ στο μέρος αὐτό ἀπὸ το Σούλι καὶ τὴν Κιάφα με συνθήκες καὶ ζούσαν στὸν λόφο ανενόχλητες, ὥσπου ἔπεσε τὸ Κούγκι. Τότε ἐπειδὴ τάχα ἡ περιοχὴ αὐτὴ ἦταν περισσότερο οχυρὴ ξαφνικά τους ἐπιτέθηκαν με διαταγὴ τοῦ Βεζίρη. Ὅταν ἡ κατάσταση ἐγίνε ἀπελπιστικὴ ὁ Κίτσος Μπότσαρης καὶ ἓνα τμήμα τοῦ διέφυγαν. Ἀπὸ τους υπολοίπους, 150 σκλαβώθηκαν καὶ 25 κεφάλια στάλθηκαν στὸν Ἀλβανό μπουλούκμπαση στὴν Καμαρίνα ποὺ διηύθυνε τὶς ἐπιχειρήσεις, 6 ἄνδρες καὶ 22 γυναῖκες ρίχτηκαν ἀπὸ τὰ βράχια ἀπὸ τὸ ψηλότερο σημεῖο τοῦ γκρεμοῦ, προτιμώντας ἔτσι νὰ πεθάνουν παρά νὰ πέσουν ζωντανοὶ στα χέρια τῶν ἐχθρῶν τους. Πολλὲς γυναῖκες ποὺ εἶχαν παιδιὰ, τὶς εἶδαν νὰ τα ρίχνουν με δύναμη προτοῦ ἐκείνες κάνουν τὸ μοιραῖο πήδημα». ²⁶ Στὴν ἀναφορὰ αὐτὴ, ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1835, γίνεται σαφὴς

²³ Θεόφιλος Χατζημιχαήλ ἢ Θεόφιλος Κεφαλᾶς, γνωστός ἀπλᾶ ὡς Θεόφιλος, Βαρειά Λέσβου 1870; – 24.3.1934. Μεῖζων λαϊκὸς ζωγράφος τῆς νεοελληνικῆς τέχνης.

²⁴ ΜΝΗΜΗ ΣΟΥΛΙΟΥ, 30-31· πρβλ. ΒΙΤΑΛΗΣ 1972, 7.

²⁵ Οὐίλλιαμ Μάρτιν Ληκ (William Martin Leake), Λονδίνο 14.1.1777 – Μπράιτον 6.1.1860. Βρετανὸς στρατιωτικὸς, τοπογράφος καὶ ἀρχαιολόγος. Περιηγήθηκε στὴν Ελλάδα καὶ στὴ Μικρὰ Ἀσία.

²⁶ LEAKE 1835, 246.

λόγος για αυτοκτονία και βρεφοκτονία, προστίθενται 6 άνδρες, ενώ ο αριθμός των γυναικών περιορίζεται στις 22, χωρίς να γίνεται και εδώ μνεία για χορό.

Μια ακόμη μαρτυρία, από τον Φρανσουά Πουκ(ε)βίλ,²⁷ στο βιβλίο του *Voyage dans la Grèce* (τ. 3, Παρίσι 1820), η οποία αναφέρει ότι «(...) τις γυναίκες τις γκρέμισαν από τα ύψη των βουνών στις αβύσσους του Αχέροντα, τα παιδιά πουλήθηκαν στα παζάρια», είναι μάλλον αόριστη. Στη νεότερη όμως έκδοση (Παρίσι 1824) περιλαμβάνεται πλέον ο χορός 60 γυναικών καθώς και η βρεφοκτονία και η αυτοκτονία, που ταυτίζεται με την αναφορά του Περραιβού, με επιπλέον μια σημείωση ημερομηνίας στο περιθώριο: 22 Δεκεμβρίου 1803 (παλαιό ημερολόγιο): «(...) Ηρωικό το θάρρος εξήντα γυναικών που κινδύνευαν να παραδοθούν στη σκλαβιά των Τούρκων. Ρίχνουν τα παιδιά τους πάνω στους πολιορκητές σαν να ήταν πέτρες και έπειτα, πιάνοντας το τραγούδι του θανάτου και κρατώντας η μια το χέρι της άλλης, ρίχτηκαν στο βάθος της αβύσσου, όπου τα κομματιασμένα πτώματα των παιδιών τους δεν άφηναν μερικές να συναντήσουν το Χάρο, όπως θα το ήθελαν».²⁸

Η καταγραφή και δημοσίευση από τον Ιμπραήμ Μανζούρ²⁹ της αφηγήσεως του αξιωματικού του Αλή πασά Σουλεϊμάν αγά, που ήταν παρών στα γεγονότα του Ζαλόγγου, είναι συγκλονιστική. Την παραθέτουμε:

«(...) για να υπερασπιστούν τις κλεισούρες και τα περάσματά τους, ενώ τους πολεμούσαν κατά μέτωπον, ξαφνικά δέχτηκαν επίθεση κι από τα νώτα τους. Αιφνιδιασμένοι, πληγωμένοι, μεταξύ δύο πυρών, σκόρπισαν και κατέφυγαν στα φρούριά τους, το Κακο-Σούλι και το Κούγκι. Οι Τούρκοι είχαν καταλάβει ήδη την Κιάφα.

Η πείνα και ο φόβος της προδοσίας ολοκλήρωσαν την ήττα τους, πράγμα που δεν θα είχαν καταφέρει ποτέ τα όπλα.

Τον Δεκέμβριο του 1803, οι Σουλιώτες συνθηκολόγησαν. Η υπογραφή της συνθήκης τούς επέτρεπε να εγκατασταθούν παντού όπου ήθελαν εκτός απ' τα βουνά τους. Οι δύο σμοίροι, αποφάσισαν να χωριστούν σε δυο ομάδες. Η μία θα πήγαινε για την Πρέβεζα κι η άλλη για την Πάργα. Οι διαταγές όμως [σ.σ.: του Αλή πασά στ' ασκέρια του] ήταν να σφαγιαστούν και οι δυο ομάδες που ξεκίνησαν γι' αυτή τη θλιβερή τους μετανάστευση.

Οι Αλβανοί επιτίθενται στην ομάδα της Πάργας που ήταν έτοιμη να υποκύ-

²⁷ Φρανσουά Πουκ(ε)βίλ (François Charles Hugues Laurent Pouqueville), Λε Μερλερό 4.11.1770 – Παρίσι 20.12.1838. Γάλλος γιατρός, περιηγητής, διπλωμάτης, ιστορικός, συγγραφέας, ακαδημαϊκός και σπουδαίος φιλέλληνας.

²⁸ ΒΙΚΙΠΑΙΔΕΙΑ· πρβλ. POUQUEVILLE 196.

²⁹ Ιμπραήμ Μανζούρ (*Samson Cerfbeer de Médelsheim* / Ibrahim Manzur efendi), Στρασβούργο 1777; – Παρίσι 1826. Γαλλοεβραίος εξωμότης, στρατιωτικός και συγγραφέας. Το 1803 προσηλυτίστηκε στο ισλάμ, νυμφεύθηκε Τουρκάλα και άλλαξε το όνομά του από Σαμψών Σέρφμπερ σε Ιμπραήμ Μανζούρ.

πει, αλλά η πείρα των πολεμιστών της, τους οδηγεί ενστικτωδώς να σχηματίσουν ένα πολεμικό τετράγωνο, να κλείσουν στο κέντρο του τις γυναίκες, τους γέρους, τα παιδιά και τα κοπάδια τους, και κατ' αυτόν τον τρόπο, προστατευμένοι μ' αυτόν τον κατ' εξοχήν στρατιωτικό σχηματισμό, μπήκαν πολεμώντας στην Πάργα κάτω απ' τα βλέμματα των σφαγέων τους που πλήρωσαν πολύ ακριβά με το αίμα τους την απόπειρά τους.

Η ομάδα της Πρέβεζας δεν είχε την ίδια τύχη. Είτε γιατί ο αιφνιδιασμός της επίθεσης, είτε γιατί η απελπισία να βλέπουν πως τους επιτίθεντο τους κατέστησε ανίκανους να υπερασπιστούν τους εαυτούς τους, τράπηκαν σε άτακτη φυγή και κατέφυγαν στο Ζάλογγο, σ' ένα ελληνικό μοναστήρι. Ανώφελο καταφύγιο! Οι Μωαμεθανοί παραβίασαν την πόρτα και περικύκλωσαν τα θύματά τους (...) Οι βιασμοί, οι δολοφονίες, η φρίκη της σφαγής βεβηλώνουν αυτό τον χώρο και εξαφανίζουν τα ίχνη των δυστυχισμένων Σουλιωτών.

Εκατό γυναίκες και παιδιά, βρέθηκαν αποκομμένες απ' τους δικούς τους, σκαρφάλωσαν σ' ένα βράχο κι απ' το ψηλότερο σημείο του έγιναν μάρτυρες της φριχτής τύχης των συντρόφων τους, τύχη που τις απειλεί με τη σειρά τους κι αυτές! Αλλά μια ξαφνική απόφαση τις βοηθάει να πολεμήσουν την ατιμία και την καταισχύνη του μαρτυρίου. *Πιάνονται από τα χέρια και στο πλάτωμα του βράχου αρχίζουν ένα χορό που τους ενέπνεε ένας ανήκουστος ηρωισμός και που γινόταν όλο και πιο γρήγορος από την αγωνία του θανάτου. Πατριωτικά τραγούδια τον συνόδευαν, οι μελωδίες τους έφταναν στα αυτιά των Μωαμεθανών (...) και χωρίς αμφιβολία μέχρι τα ουράνια! (...) Στην τελευταία στροφή του τραγουδιού τους, οι εκατό γυναίκες έβγαλαν φωνή μεγάλη, δυνατή, άγρια κι ο απόηχός της έφτασε στο βάθος ενός φοβερού γκρεμού, εκεί που τα βήματά τους οδήγησαν αυτές και όλα τα παιδιά.*

Μόλις ο Αλή-Πασάς πληροφορήθηκε το πάρσιμο του Σουλίου, ήρθε ο ίδιος επί τόπου και για μια εβδομάδα την κατάκτησή του επισφράγιζε με φοβερές σφαγές. Οι δυστυχείς αιχμάλωτοι που δεν είχαν την τύχη να πεθάνουν στην πατρίδα τους, οδηγήθηκαν στα Γιάννινα και το μαρτύριό τους υπήρξε η πρώτη και μεγαλύτερη διασκέδαση που προσέφερε ο Αλής στον στρατό του. Οι στρατιώτες συναγωνίζονταν μεταξύ τους ποιος θα βρει καινούργια βασανιστήρια.

Ο Σουλεϊμάν-Αγάς, Αλβανός αξιωματικός, θλιβερός μάρτυρας αυτής της αξιομνημόνευτης τραγωδίας, μου διηγήθηκε όλες αυτές τις λεπτομέρειες. Δάκρυα μούσκευαν τα μάγουλά του, καθώς τα ιστορούσε: εν τούτοις ανήκε στον στρατό του Αλή [σημείωση του Ιμπραήμ Μανζούρ].»³⁰

Για το γεγονός της αυτοθυσίας των Σουλιωτισσών που έπεσαν από τον βράχο του Ζαλόγγου, στις παρατεθείσες μαρτυρίες/καταγραφές ο Ληκ αναφέρεται σε 28,

³⁰ MANZOUR 1827, 47-49 (η μετάφραση είναι των Λέλα Στεφοπούλου και Ελισάβετ Παναγιωτοπούλου).

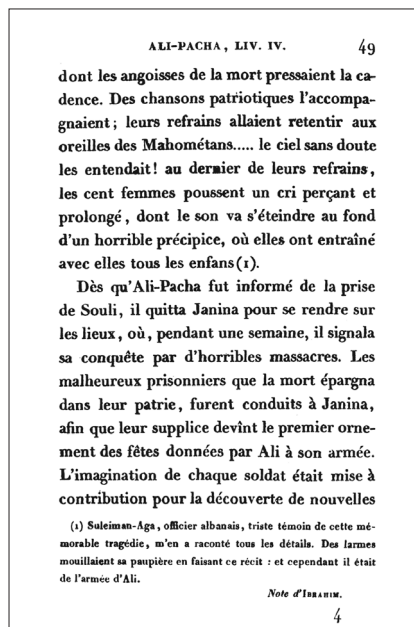
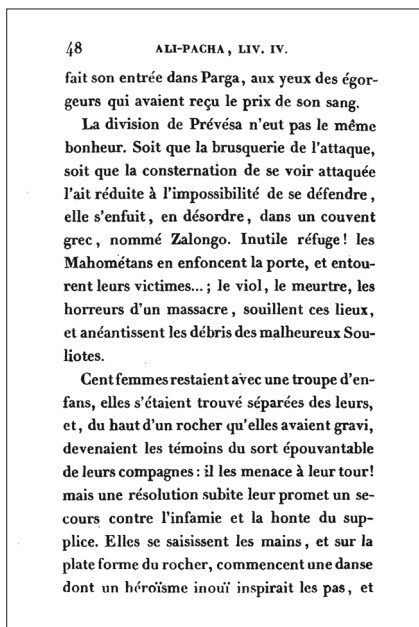
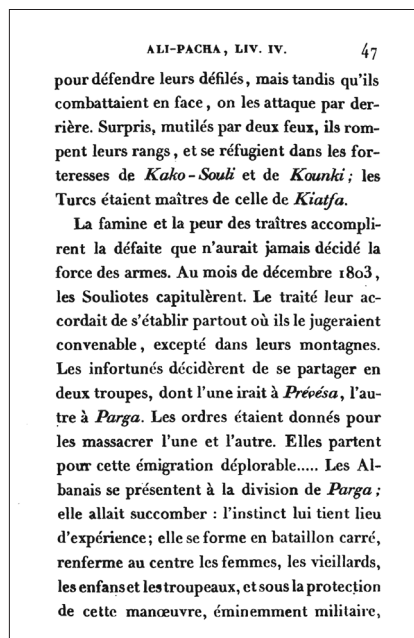
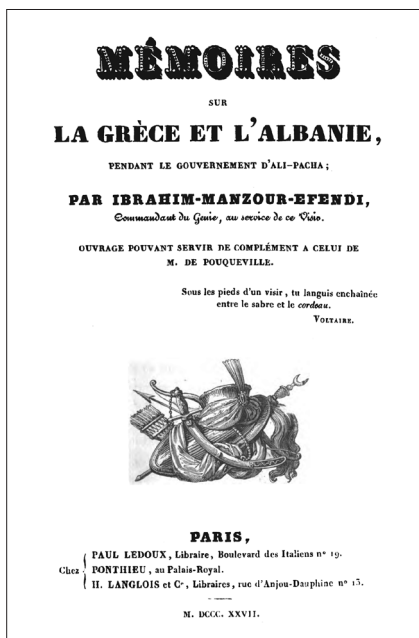
ΕΙΚΟΝΑ 7: Ο Χορός του Ζαλόγγου, έργο του Γεωργίου Μούγιου³¹

ο Ζερλέντης σε 30, ο Μπαρτόλντυ σε 39, οι Φωριέλ, Βιτάλης, Πουκ(ε)βίλ σε 60 και ο Μανζούρ σε 100 γυναίκες· οι Ζερλέντης, Μπαρτόλντυ, Ληκ και Βιτάλης καταγράφουν πτώση, οι Σολωμός, Περραιβός και Φωριέλ αναφέρονται σε πτώση και χορό, οι Πουκ(ε)βίλ και Μανζούρ κάνουν λόγο για πτώση με τραγούδι και χορό.³²

Οι δημοσιευθείσες ανωτέρω μαρτυρίες/καταγραφές (Μπαρτόλντυ 1807, Περραιβός 1815 και 1857, Πουκ(ε)βίλ 1820 και 1824, Φωριέλ 1824 και 1825, Σολωμός 1826, Ληκ 1835, Μανζούρ 1827 [αφήγηση του 1814-1815], Ζερλέντης 1888, Βιτάλης 1959 και 1972), εκ των οποίων οι περισσότερες βρίσκονται χρονικά πολύ κοντά στα γεγονότα του Ζαλόγγου (Δεκέμβριος του 1803) και δεν αμφισβητήθηκαν, διέσωσαν η καθεμιά με τον τρόπο της τα όσα διαδραματίστηκαν εκεί. Από αυτές, ξεχωρίζει η λεπτομερής περιγραφή του χορού του Ζαλόγγου από τον Αλβανό αξιωματικό του Αλή πασά Σουλεϊμάν αγά (όπως αυτός την αφηγήθηκε στον ομόθηρικό του Ιμπραήμ Μανζούρ, με τον οποίο συνυπηρέτησαν στην αυλή του Αλή από το 1814 έως το 1817), και η οποία καταχωρίστηκε στο βιβλίο του Μανζούρ *Mémoires sur la Grèce et l'Albanie*, που εκδόθηκε στο Παρίσι το 1827) και αποδει-

³¹ Γεώργιος Μούγιος, Πάτρα 1906 – Αθήνα 1986. Ζωγράφος. Τα έργα του είναι κατά κύριο λόγο συνθέσεις με ανθρώπινες μορφές αλλά και έργα με σουρεαλιστικό περιεχόμενο.

³² FAURIEL 1824, 277-278· ΖΕΡΛΕΝΤΗΣ 1888, 368· ΒΙΤΑΛΗΣ 1959, 7· LEAKE 1835, 246.

ΕΙΚΟΝΕΣ 8, 9, 10, 11: Η προμετωπίδα του έργου του Μανζούρ και οι σ. 47, 48, 49, όπου περιγράφονται τα σχετικά με τον χορό του Ζαλόγγου (MANZOUR 1827)

ΕΙΚΟΝΑ 12: *Οι Σουλιώτισσες*, έργο του Ary Scheffer³³ (1827),
Μουσείο Λούβρου, Παρίσι

κνύει αδιαμφισβήτητα και περίτρανα, όντας μαρτυρία αντιπάλου και αυτόπτη, ότι οι Σουλιώτισσες, αφού μάλιστα «εσυμβουλευθήσαν» –έκαναν δηλαδή συμβούλιο μεταξύ τους, σύσκεψη– «απεφάσισαν»³⁴ με πλήρη συνείδηση να μην υποστούν την ατίμωση, αλλά να προχωρήσουν στον θυσιαστικό θάνατο με χορό και τραγούδι.

Για να τιμηθεί αυτός ο *θυσιαστικός θάνατος* των Σουλιωτισσών, το ελληνικό κράτος, το 1930, επί κυβερνήσεως Ελευθερίου Βενιζέλου, θέσπισε την ανάμνηση της θυσίας τους. Το 1970 καθορίσθηκε να γίνεται επίσημη τελετή κάθε χρόνο τη δεύτερη Κυριακή του Αυγούστου (αντί για τις 18 Δεκεμβρίου, λόγω των δυσμενών καιρικών συνθηκών που επικρατούν συνήθως αυτήν την εποχή). Το 1939 συστάθηκε η πρώτη Επιτροπή για την ανέγερση Μνημείου στο Ζάλογγο, με πρόεδρο τον

³³ Άρυ Σέφφερ (Ary Scheffer), Ντόρτρεχτ Ολλανδίας 10.2.1795 – Παρίσι 15.6.1858. Γαλλοολλανδός ρομαντικός ζωγράφος, κυρίως πορτρέτων (ζωγράφησε 500 πορτρέτα συνολικά).

³⁴ ΠΕΡΡΑΙΒΟΣ ²1815, 39.

μητροπολίτη Νικοπόλεως και Πρεβέζης Ανδρέα.³⁵ Λόγω όμως του επισυμβάντος Ελληνοϊταλικού πολέμου (1940-1941), το έργο αναβλήθηκε.

Όταν πέρασε η θύελλα του πολέμου, το θέμα επανήλθε, όταν σε εκπαιδευτική συγκέντρωση των δασκάλων του Νομού Πρέβεζας ο διευθυντής του Δημοτικού Σχολείου Καμαρίνας Γεώργιος Σακκάς πρότεινε εκ νέου την ανέγερση του Μνημείου. Αντιδρώντας θετικά ο νομάρχης Πρέβεζας Σπύρος Καφετζής (1902-1955, διετέλεσε νομάρχης την περίοδο 22.9.1949 έως 30.3.1954), απευθυνόμενος, την 1η Σεπτεμβρίου 1950, προς τους δημάρχους, κοινοτάρχες και προέδρους των Σχολικών Ταμείων, έκανε έκκληση για έρανο με σκοπό την ανέγερση του Μνημείου του Ζαλόγγου. Ευαισθητοποιήθηκαν τότε και άλλες προσωπικότητες, πολιτικοί, δήμαρχοι, ο Πρεβεζάνος στρατηγός Θρασύβουλος Τσακαλώτος³⁶ (με εντολή του οποίου –μετά από εισήγηση του επίσης Πρεβεζάνου δικηγόρου και εξ αγχιστείας συγγενούς του Αλέξανδρου Λιόντου– το Μηχανικό του Στρατού επεξέτεινε και προς το Ζάλογο τη διάνοιξη του δρόμου προς Κρυοπηγή), και με τα πρώτα χρήματα που συγκεντρώθηκαν από τον έρανο που συνεχιζόταν σε πανελλήνια κλίμακα, έγινε στις 29 Οκτωβρίου 1950, επί κυβερνήσεως Σοφοκλή Βενιζέλου, συμβολική θεμελίωση του Μνημείου, με παρουσία Αρχών, χιλιάδων λαού και μαθητώσας νεολαίας –πρωτοστατούντος του Γυμνασίου Πρεβέζης με επικεφαλής τη σημαία, ακολουθούμενη από τυμπανιστές, τον γυμνασιάρχη και το σύνολο σχεδόν των καθηγητών και των μαθητών. Την 1η Μαΐου 1953, το Υπουργείο Παιδείας προκήρυξε πανελλήνιο διαγωνισμό για το Μνημείο και βραβεύθηκε η μελέτη του αρχιτέκτονα Πάτροκλου Καραντινού³⁷ και του γλύπτη Γεωργίου Ζογγολόπουλου.³⁸

Οι εργασίες, οι οποίες ξεκίνησαν τον Ιούλιο του 1954, βρέθηκαν κατ' επανάληψη προ απρόβλεπτων προβλημάτων που ανέκυπταν, όπως π.χ. η ακαταλληλότητα των λίθων. Σύντομα επιλέχθηκε νέο υλικό –υπόλευκος λίθος χωρίς νερά και κομμούς–, η μεταφορά του οποίου άρχισε από τοποθεσία 16 χλμ. βορείως των Ιωαννίνων· μεταφέρθηκαν και άλλα επίσης υλικά (άμμος, χαλίκι, τσιμέντο, νερό, ξυλεία) στην κορυφή του βράχου, αρχικά με τα χέρια και με μουλάρια της Καμαρίνας, ενώ αργότερα κατασκευάστηκε για τον σκοπό αυτό εναέριος μηχανισμός μήκους 270 μέτρων. Παρουσιάστηκε και έλλειψη χρημάτων, καθώς τα πρώτα χρήματα του εράνου είχαν εξαντληθεί, και έτσι στις 30 Απριλίου 1955 ο Γενικός Διοικητής

³⁵ Ανδρέας Μαντούδης, Αθήνα 1891 – 29.7.1952, μητροπολίτης Νικοπόλεως και Πρεβέζης, 22.3.1936 – 29.7.1952. Πρώτος πρόεδρος της Επιτροπής Ανεγέρσεως του Μνημείου Ζαλόγγου.

³⁶ Θρασύβουλος Τσακαλώτος, Πρέβεζα 3.4.1897 – Αθήνα 15.8.1989. Στρατιωτικός. Αποστρατεύθηκε στις 20 Νοεμβρίου του 1952 με τον βαθμό του αντιστρατήγου. Συνέβαλε αποφασιστικά στην ανέγερση του Μνημείου Ζαλόγγου.

³⁷ Πάτροκλος Καραντινός, 10.4.1903 – Αθήνα 4.12.1976. Από τους αντιπροσωπευτικότερους αρχιτέκτονες της ελληνικής αρχιτεκτονικής του 20ού αιώνα.

³⁸ Γιώργος Ζογγολόπουλος, Αθήνα 1.3.1903 – 11.5.2004. Έλληνας καλλιτέχνης και εκπρόσωπος της Γενιάς του '30 με σημαντικό και αναγνωρισμένο έργο.

ΕΙΚΟΝΑ 13: Θεμελίωση του Μνημείου του Ζαλόγγου, 29 Οκτωβρίου 1950. Σε πρώτο πλάνο, μαθητές και μαθήτριες του Γυμνασίου Πρεβέζης με επικεφαλής τη Σημαία (σημαιοφόρος: Λάμπρος Λελοβίτης [8η], παραστάτες: Δημήτριος Τσαντούλας [5η], Λάζαρος Συνέσιος [6η], Κωνσταντίνος Κουτρούμπας [7η], [και δύο ακόμη, 3ης και 4ης, μη διακρινόμενοι]), τους τυμπανιστές (Κωνσταντίνος Πάλιος [6η] και Γεώργιος Καρόμπης [7η]), τους σαλπικτές (Πολυδούκης Μπρίτσας [6η] και [μη διακρινόμενος]). (Αρχείο Α.Σ.)

Ηπείρου απηύθυνε έκκληση προς τους δημάρχους, κοινοτάρχες και διευθυντές των σχολείων για νέο έρανο, με σκοπό την αποπεράτωση του Μνημείου. Οι εργασίες επαναλήφθηκαν τον Μάρτιο του 1957, με τη βοήθεια τώρα και του στρατού, του οποίου οι Μικτές Ομάδες Μηχανημάτων Ανασυγκροτήσεως,³⁹ με εντολή του διοικητή του Α΄ Σώματος Στρατού Θρασ. Τσακαλώτου, κατασκεύασαν τα 410 σκαλοπάτια που οδηγούν από τη Μονή Αγίου Δημητρίου στο Μνημείο.

Την ίδια χρονιά, 1957, το έργο, με εισήγηση του Θρασ. Τσακαλώτου, τέθηκε υπό την προστασία της βασίλισσας Φρειδερίκης και ορίσθηκε νέα Επιτροπή Ανεγέρσεως, με την ακόλουθη σύνθεση: πρόεδρος ο μητροπολίτης Νικοπόλεως και Πρε-

³⁹ Οι Μικτές Ομάδες Μηχανημάτων Ανασυγκροτήσεως (MOMA) ήταν στρατιωτικές κατασκευαστικές μονάδες που αναλάμβαναν την εκτέλεση έργων, τα οποία τους ανέθετε η προϊστάμενη αρχή στον νομό της έδρας της ή σε γειτονικούς νομούς.

ΕΙΚΟΝΑ 14: Τα 410 σκαλοπάτια που οδηγούν από το μοναστήρι του Αγίου Δημητρίου στο Μνημείο του Ζαλόγγου

βέζης Στυλιανός,⁴⁰ μέλη ο διευθυντής Προεδρίας Κυβερνήσεως Ιωάννης Μπέτος, ο αντιστράτηγος Θρασ. Τσακαλώτος (3.4.1897 – 15.8.1989), ο Ιωάννης Χασαπόπουλος (1905-1976, νομάρχης Πρέβεζας από 10.2.1956 έως 26.2.1960) και ο Γεώργιος Μαρκόπουλος (1904-1992, νομάρχης Πρέβεζας από 26.2.1960 έως 13.12.1963), ο Κωνσταντίνος Καλογερόπουλος (1908-1981, νομάρχης Ιωαννίνων από 2.1.1958 έως 10.6.1964), ο Γεώργιος Καραγιάννης (υποστράτηγος, διοικητής της VIII Μεραρχίας το 1959-1960) και ο Αλέξανδρος Λιόντος (δικηγόρος). Τη γενική εποπτεία του έργου είχαν οι Γεώργιος Ζογγολόπουλος και Πάτροκλος Καραντινός, ενώ την τεχνική εφαρμογή, με πρόταση των μελετητών, ανέλαβε ο μαρμαροτεχνίτης Ελευθέριος Γυφτόπουλος.

Το καλοκαίρι του 1954 τοποθετήθηκε μαρμάρινη πλάκα στη βάση του Μνημείου, στην οποία αναγραφόταν το εξής:

⁴⁰ Στυλιανός Κορνάρος, Τήνος 19.11.1912 – Αθήνα 18.12.1999, μητροπολίτης Νικοπόλεως και Πρεβέζης, 29.9.1952 – 16.1.1980. Πρόεδρος της Επιτροπής Ανεγέρσεως του Μνημείου Ζαλόγγου.

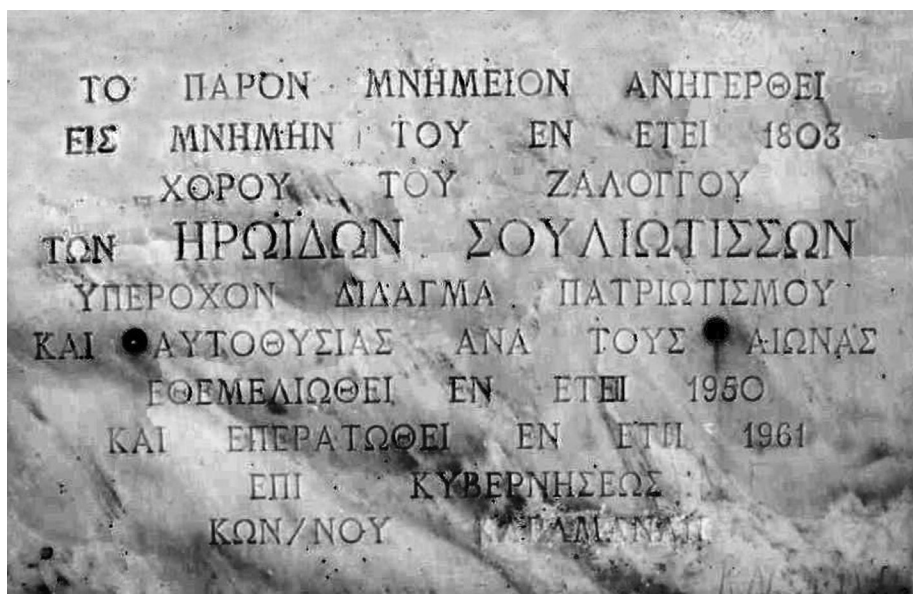

Εις μνήμην των ηρωίδων Σουλιωτισσών εστήθη διά πανελληνίου προσφοράς εν έτει 1954 επί Βασιλείας Παύλου του Α΄, Κυβερνήσεως Στρατάρχου Αλεξ. Παπάγου και Γενικού Διοικητού Ηπείρου Κλεομένουσ Τσιτσάρα. Εκτελεσταί Γ. Ζογγολόπουλος – Γλύπτης, Π. Καραντινός – Αρχιτέκτων.

Το έργο ολοκληρώθηκε το 1960. Με τα αποκαλυπτήρια του Μνημείου, τον Ιούνιο του 1961, η αρχική πλάκα αντικαταστάθηκε με νέα, στην οποία αναγράφηκε το ακόλουθο κείμενο:

Ο Στρατός – το Α΄ Σώμα Στρατού το ενεπνεύσθη το εχρηματοδότησε και ειργάσθη συνεχώς. Ο ηπειρωτικός λαός και το πανελλήνιον μετέσχε. Η κυβέρνησις Κωνσταντίνου Καραμανλή το εβοήθησεν. Η Α. Μ. Βασίλισσα Φρειδερίκη το έθεσε υπό την προστασίαν της και το απεκάλυψε την 10 Ιουνίου 1961. Η επιτροπή: Στυλιανός Μητροπολίτης Νικοπόλεως και Πρεβέζης, Θρασύβουλος Τσακαλώτος Αντιστράτηγος, Ιωάννης Μπέτος Δ/ντής Προεδρίας Κυβερνήσεως, Γ. Μαρκόπουλος Νομάρχης Πρεβέζης, Ι. Χασαπόπουλος πρώην Νομάρχης Πρεβέζης, Κ. Καλογερόπουλος Νομάρχης Ιωαννίνων, Γεώργιος Καραγιάννης Μέγαρχος, Αλέξανδρος Λιόντος.

Και αυτή η επιγραφή, τέλος, αντικαταστάθηκε το 1974 με νεότερη, την τρίτη κατά σειράν:

ΕΙΚΟΝΑ 15: Η επιγραφή στο Μνημείο του Ζαλόγγου

Το Μνημείο έχει ύψος 15 μ. και μήκος 18 μ. Αποτελείται από έξι γυναικείες αφαιρετικές μορφές. Τα αγάλματα δεν έχουν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Δεν παριστάνουν γνωστές ιστορικές μορφές Σουλιωτισσών· παρουσιάζουν μια γενική και με πλήρη αφαίρεση των λεπτομερειών εικόνα των ηρωίδων γυναικών του Σουλίου. Ο καλλιτέχνης εσκεμμένα «δεν θέλησε να υποτάξει τη μορφή σε ορισμένα χαρακτηριστικά, αλλά την άφησε απρόσιτη και αδέσμευτη, για να αφήσει τον θεατή ελεύθερο να δώσει αυτός τη μορφή όπως την έπλασε η ψυχή του και η φαντασία του. Όλο το έργο είναι επιβλητικό και υλοποιεί με τον ρωμαλέο του παλμό το ασύλληπτο πνεύμα μιας ηρωικής στιγμής σε όλο το τραγικό της μεγαλείο»,⁴¹ όπως αναφέρει σε άρθρο του ο Αλέξανδρος Λιόντος, μέλος και γραμματέας της Επιτροπής.

Το Σάββατο 10 Ιουνίου 1961, επί κυβερνήσεως Κωνσταντίνου Καραμανλή έγιναν τα αποκαλυπτήρια του Μνημείου από τη βασίλισσα Φρειδερίκη, υπό την παρουσία του βασιλέως Παύλου, υπουργών, δημάρχων, νομαρχών και μητροπολιτών της Ηπείρου, στρατιωτικών, χιλιάδων λαού και μαθητών.

ΕΙΚΟΝΑ 16: Ανδρέας Βρανάς, *Ο Χορός του Ζαλόγγου* (λεπτομέρεια)

⁴¹ ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Πρέβεζας, «Τα αποκαλυπτήρια του Μνημείου του Ζαλόγγου στις 10.6.1961», 10.6.2015.

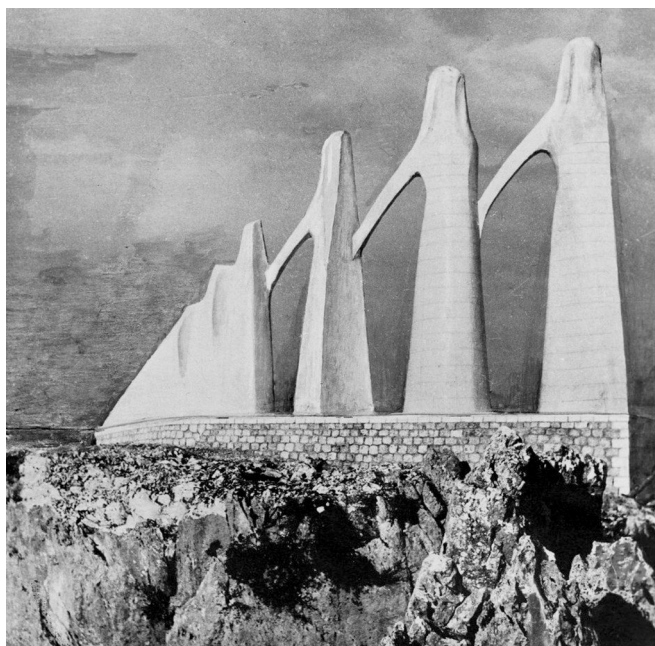

ΕΙΚΟΝΑ 17: Αντίγραφο του Μνημείου του Ζαλόγγου στο Προεδρικό Μέγαρο Αθηνών

ΕΙΚΟΝΑ 18: Οι εργασίες θεμελίωσης του Μνημείου του Ζαλόγγου

ΕΙΚΟΝΕΣ 19-21: Κατασκευή και αποπεράτωση των εργασιών του Μνημείου του Ζαλόγγου

Οι πρωτεργάτες της ανέγερσης του μνημείου

ΕΙΚΟΝΑ 22: Η βασίλισσα Φρειδερίκη, σύζυγος του βασιλέως Παύλου Α΄

ΕΙΚΟΝΑ 23: Ο Γεώργιος Μαρκόπουλος, νομάρχης Πρέβεζας

ΕΙΚΟΝΑ 24: Ο Σπυρίδων Καφεντζής, νομάρχης Πρέβεζας

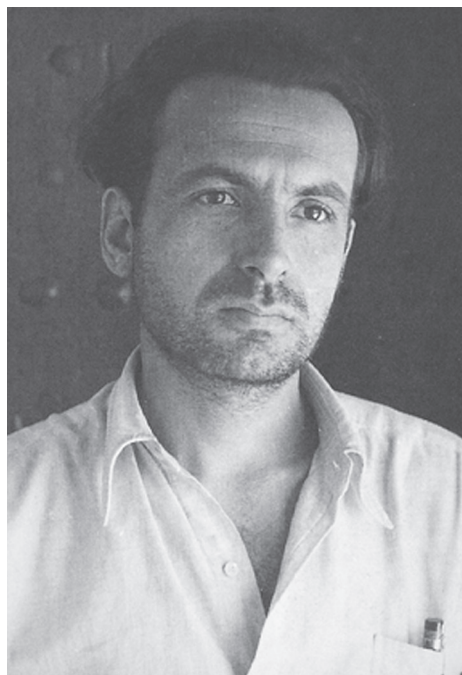

ΕΙΚΟΝΑ 25: Ο Ιωάννης Χασαπόπουλος, νομάρχης Πρέβεζας

ΕΙΚΟΝΑ 26: Ο Γιώργος Ζογγολόπουλος,
γλύπτης του Μνημείου του Ζαλόγγου

ΕΙΚΟΝΑ 27: Ο Πάτροκλος Καραντινός,
αρχιτέκτων του Μνημείου του Ζαλόγγου

Εικ. 28: Ο Νικοπόλεως & Πρε-
βέζης Ανδρέας (Μαντούδης)

Εικ 29: Ο Θρασύβουλος
Τσακαλώτος, αντιστράτηγος

Εικ. 30: Ο Νικοπόλεως & Πρε-
βέζης Στυλιανός (Κορνάρος)

Πηγές – Βιβλιογραφία

- BARTHOLDY Ludwig Salomon Jakob, 1993, *Ταξιδιωτικές εντυπώσεις από την Ελλάδα: 1803-1804*, μτφρ. Φώντας Κονδύλης, Αθήνα
- ΒΙΤΑΛΗΣ Φιλάρετος, 1959, *Η Ιερά Μονή Ζαλόγγου*, Αθήνα
- ΒΙΤΑΛΗΣ Φιλάρετος, 1972, *Αι ηρωϊδες του Ζαλόγγου*, Αθήνα
- FAURIEL Claude Charles, 1824, *Chants populaires de la Grèce moderne*, recueillis et publiés, avec une traduction française, des éclaircissements et des notes, par C. Fauriel, τ. 1, Paris
- ΖΕΡΑΕΝΤΗΣ Περικλής, 1888, Περὶ τῆς ἐν Ζαλόγγῳ καταστροφῆς, *Παρνασσός* 12, 366-384
- HOLLAND HENRY, 1989, *Ταξίδια στα Ιόνια Νησιά, Ήπειρο, Αλβανία (1812-1813)*, πρόλογος-επιμ. Τάσος Βουρνάς, μτφρ. Χρήστος Ιωαννίδης, Αθήνα
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Νίκος Δ., 2009, Ο Άγγλος γιατρός Henry Holland στην περιοχή της Πρέβεζας, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 45-46, 143-215
- LEAKE William Martin, 1835, *Travels in northern Greece*, τ. 1, London
- MANZOUR Ibrahim Efendi, 1827, *Mémoires sur la Grèce et l'Albanie, pendant le gouvernement d'Ali-pacha*, Paris
- ΜΝΗΜΗ ΣΟΥΛΙΟΥ, 1971, έκδ. «Οι Φίλοι του Σουλίου», τ. 1-4, Αθήνα
- ΠΕΡΡΑΙΒΟΣ Χριστόφορος, 1803, *Ιστορία Σύντομος τοῦ Σουλίου καὶ Πάργας περιέχουσα τὴν Ἀρχαιότητα αὐτῶν, καὶ Ἡρωϊκούς μετὰ τῶν Τούρκων Πολέμους, καὶ μάλιστα τοὺς τοῦ Σουλίου μετὰ τοῦ Ἀλῆ Πασιᾶ κατοίκου τῶν Ἰωαννίνων, καὶ ἡγεμόνος τῆς Γραικίας, καὶ Μακεδονίας*, τ. 1, Παρίσι [= Λιβόρνο]
- ΠΕΡΡΑΙΒΟΣ Χριστόφορος, ²1815, *Ιστορία Σουλίου καὶ Πάργας περιέχουσα τὴν Χρονολογίαν, καὶ τοὺς ἡρωϊκούς αὐτῶν Πολέμους, ἐξαιρέτως τοὺς τῶν Σουλιωτῶν μετὰ τοῦ Ἀλῆ Πασιᾶ, Ἡγεμόνος τῆς Ἑλλάδος*, τ. 2, Βενετία
- ΠΕΡΡΑΙΒΟΣ Χριστόφορος, ³1857, *Ιστορία τοῦ Σουλίου καὶ Πάργας περιέχουσα τὴν χρονολογίαν αὐτῶν, τὰς πρὸς τοὺς Ὀθωμανοὺς μάχας, κυρίως δὲ τὰς πρὸς τὸν Ἀλῆ Πασᾶ Σατράπην τῆς Ἠπείρου*, τ. 1, Αθήνα
- ΠΟΛΙΤΗΣ Λίνος (Επιμ.-σημειώσεις), 1948, *Διονυσίου Σολωμοῦ Ἄπαντα*, τ. 1, *Ποιήματα*, Αθήνα
- ROUQUEVILLE, François, Charles Hugues Laurent, 2010, *Ταξίδι στην Ελλάδα: Τα Ηπειρωτικά*, τ. 3, μτφρ. Κώστας Π. Βλάχος, Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις, Πρέβεζα

Διαδικτυακές πηγές

ΒΙΚΙΠΑΙΔΕΙΑ, Χορός του Ζαλόγγου, https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A7%CE%BF%CF%81%CF%8C%CF%82_%CF%84%CE%BF%CF%85_%CE%96%CE%B1%CE%BB%CF%8C%CE%B3%CE%B3%CE%BF%CF%85 (πρόσβαση: 15.11.2021)

Πηγές εικόνων

Εικόνα 1, 2: <https://www.lsparnas.gr/uploads/presumptions/documents/ed58f036d29625c71e2e5bdea108e66.pdf> (πρόσβαση: 14.12.2021)

- Εικόνα 3: <https://gr.pinterest.com/pin/427208714646489418/> (πρόσβαση: 14.12.2021)
- Εικόνα 4: https://books.google.gr/books?id=Tw07AAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=el&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (πρόσβαση: 14.12.2021).
- Εικόνα 5: https://books.google.gr/books?id=2AgLAAAAQAAJ&printsec=frontcover&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (πρόσβαση: 14.12.2021)
- Εικόνα 6: <https://paletaart.wordpress.com/2012/06/26> (πρόσβαση: 14.12.2021)
- Εικόνα 7: <https://paletaart.wordpress.com/2013/06/24> (πρόσβαση: 14.12.2021)
- Εικόνα 8-11: <https://books.google.co.zm/books?id=8yRaAAAACAAJ&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false> (πρόσβαση: 14.12.2021)
- Εικόνα 12, 16: https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A7%CE%BF%CF%81%CF%8C%CF%82_%CF%84%CE%BF%CF%85_%CE%96%CE%B1%CE%BB%CF%8C%CE%B3%CE%B3%CE%BF%CF%85 (πρόσβαση: 14.12.2021)
- Εικόνα 13, 18-21: ΓΑΚ Νομού Πρέβεζας
- Εικόνα 14: <https://www.elniple.com/wp-content/uploads/2015/03/zallogo9.jpg> (πρόσβαση: 14.12.2021)
- Εικόνα 15: https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%91%CF%81%CF%87%CE%B5%CE%AF%CE%BF:Zallogo_monument_plaque.jpg (πρόσβαση: 14.12.2021)
- Εικόνα 17: <http://www.zongolopoulos.gr/el/sylogos/erga-ston-dimosio-horo/glyptiki-stin-ellada/> (πρόσβαση: 14.12.2021)
- Εικόνα 22: http://rthodoxiapatridavasileia.blogspot.com/2013/06/blog-post_8981.html (πρόσβαση: 14.12.2021)
- Εικόνα 23-25: https://el.wikipedia.org/wiki/Κατάλογος_Νομαρχών_Πρέβεζας (πρόσβαση: 14.12.2021)
- Εικόνα 26: <http://www.zongolopoulos.gr/el/oi-kallitehnes/giorgos-zogolopoulos/fotografies/> (πρόσβαση: 14.12.2021)
- Εικόνα 27: http://www.styga.gr/?section=18106&language=el_GR&itemid1541=37289&detail1541=1 (πρόσβαση: 14.12.2021)
- Εικόνα 28: http://users.sch.gr/markmarkou/1931_1959/1952/koim/andreas_mantoudes.htm (πρόσβαση: 14.12.2021)
- Εικόνα 29: <https://www.sansimera.gr/biographies/2057> (πρόσβαση: 14.12.2021)
- Εικόνα 30: https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A3%CF%84%CF%85%CE%BB%CE%B9%CE%B1%CE%BD%CF%8C%CF%82_%CE%9A%CE%BF%CF%81%CE%BD%CE%AC%CF%81%CE%BF%CF%82 (πρόσβαση: 14.12.2021)